

בית שאן בימי המנדט הבריטי, 1918-1948

מוסטפא עבאסי

הקדמה

העיר בית שאן – או סקיתופוליס בשמה הקדום – נמנית עם הערים החשובות בתולדות הארץ.¹ היא הגיעה לשיא גדולתה ופריחתה בתקופה הביזנטית, על כך מעידים השרידים הארכאולוגיים המרשימים המצויים בשטחה. אולם הרעש הגדול שפגע בארץ ישראל בשנת 749 לספירה הרס אותה עד היסוד. העיר נבנתה ושוקמה לאחר מכן, אולם היא לא חזרה לגדולתה, ורק לקראת אמצע המאה ה-19 גדלה והיתה לעיר נפה.

העיר נמצאת במרכזו של עמק פורה ועשיר במקורות מים. בשולי העמק ובתוכו נובעים מעיינות שסיפקו מים בשפע ואפשרו את קיומו של ענף חקלאות מבוסס, ובו בעיקר גידול דגנים וירקות. מבחינה גאוגרפית היא ממוקמת בצומת דרכים אסטרטגי: עברה בה הדרך היבשתית ההיסטורית שחיברה בין סוריה וצפון ירדן ובין מישור החוף והערים חיפה, יפו, עזה וממנה הדרך למצרים. לא רחוק מצפון העיר נבנה ג'יסר אל-מג'אמע, אחד משני הגשרים החשובים שחיברו בין הארץ לשכנותיה, אשר נבנה לאחרונה בתקופת השלטון הממלוכי. אין זה מקרי שבקרבת העיר, בנתיב היבשתי החשוב הזה, התחולל אחד הקרבות המכריעים בהיסטוריה של המזרח התיכון, קרב עין חרוד, שבו ניצחו הממלוכים את המונגולים בשנת 1260. אין זה מקרי גם שסמוך מאוד אליה עברה שלוחת רכבת העמק שנבנתה בשנת 1905 וחיברה בין דרעא שבדרום סוריה לנמל חיפה, וכן שסמוך לעיר נבנה אל-ח'אן אל-אחמר, ששירת את שיירות המסחר.

במאמר זה, שהוא מחקר מיקרו-היסטורי, נדונים התמורות ושלבי התפתחותה של בית שאן (ביסאן) משלהי התקופה העות'מאנית עד כיבושה במלחמת העצמאות. בעשורים האחרונים הפך המחקר המיקרו-היסטורי למתודה מחקרית מבוססת, שעוסקת בבחינה מדוקדקת של נושא או של תופעה פרטנית במרחב גאוגרפי מסוים ומנסה להסיק מתוכן בדרך אינדוקטיבית הקשר רחב יותר. ההיסטוריון בוחר את גבולות השטח ואת תקופת הזמן הנחקרים. להבדיל ממחקרים מקיפים וכוללים, היקף ה'שוליים' העומד לרשותו מצומצם

1 בית שאן הוגדרה עיר בימי המנדט, אף שמספר תושביה היה קטן יחסית. בקריטריונים של ימינו היא היתה מוגדרת עיירה.

מאוד, והוא נדרש לתת תשובות חדות ומעמיקות על שאלות המחקר. השימוש בחומר התיעודי והארכיוני המקומי רחב ביותר, והוא מנותח לפרטיו. ההיסטוריון שואף לראות את התהליכים ממבט מקומי, המכונה 'היסטוריה מלמטה כלפי מעלה', ולהשליך ממנו על מאורעות גדולים יותר. למרות החשיבות של מקרו-היסטוריה, אי-אפשר להבין ולתאר לעומק רק באמצעותה את המבנים ואת התהליכים החברתיים של החברות המקומיות ושל היחידים והמרחב החברתי-גאוגרפי שלהם. לכל חברה יש מרחב ייחודי, נוסף על המרחב הגדול והמשותף עם סביבתה. היסטוריית המקרו מדגישה את האזורים המרכזיים ואת המנהיגים החשובים, ומייחסת חשיבות פחותה לאזורי פריפריה ולרבדים חברתיים חלשים, ובייחוד לערי פנים ולערי שדה כמו בית שאן.²

עם זאת, מחקר המיקרו מתייחס גם לסביבה הקרובה ולערים אחרות שחל בהן תהליך דומה. במקרה של ביסאן הושפעו ההתפתחויות בעיר מההתפתחויות בערים וביישובים סמוכים. עם יישובים אלה נמנים צמח (סמח'), שגם היא ידעה תנופה של ממש בזכות מיקומה על מסילת הברזל ומשכה אוכלוסיית מהגרים, וטבריה, שחוותה צמיחה דמוגרפית וכלכלית והתרחבות בשל התחזקות מעמדו של היישוב היהודי בה ובסביבתה הקרובה והשפיעה על ההתפתחויות בביסאן.

במאמר אני בודק מה היו הגורמים לצמיחתה של העיר בית שאן (ביסאן) משלהי התקופה העות'מאנית ובזמן שלטון המנדט והתמורות שהתרחשו בה עד לשינוי הגדול במלחמת העצמאות. הבדיקה כוללת את תפקידם של הגורם השלטוני בתהליך קבלת ההחלטות ושל הגורם החברתי שאמור להיות המוביל את השינויים והתמורות. בחלקו האחרון של המאמר אני עוסק במצב בעיר במלחמת העצמאות. ההתייחסות לתש"ח נעשית כחלק מתבקש מהשלמת 'סיפור' של ביסאן הערבית ואיננה מטרה לעצמה.

למרות העלייה בחשיבותה של העיר בשלהי התקופה העות'מאנית ובימי המנדט, עסקו בה חיבורים ומחקרים מעטים. בספרות הנוסעים הענפה ובסקרים שנערכו בארץ בסוף המאה ה-19 היה חלקה של ביסאן הערבית שולי ביותר. רוב הנוסעים התעניינו בשרידיים הארכאולוגיים והתייחסו רק התייחסות שולית, ולעתים מתנשאת, לחברה הערבית. כך בחיבוריהם של ויקטור גרן, הנרי טריסטראם, קלוד קונדר והרברט קיצ'נר, ואחרים.³ גם שני הסוקרים העות'מאנים מוחמד בהג'ת ומוחמד תמימי, אשר נשלחו מטעם השלטונות

2 Giovanni Levi, 'On Microhistory', in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Penn State University Press, University Park, PA 1992, pp. 94-98; Carlo Ginzburg, 'Microhistory, Two or Three Things That I Know about It', *Critical Inquiry*, 20, 1 (1993), pp. 10-35

3 ויקטור גרן, תיאור גיאוגרפי היסטורי וארכאולוגי של ארץ-ישראל, ד, א: השומרון, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ד; הנרי טריסטראם, מסע בארץ ישראל לחקר חיי הארץ וטבעה, יומן 1864-1863, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1981; Claude Conder and Herbert Kitchener, *The Survey of Western Palestine: Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography and Archaeology*, Committee of the Palestine Exploration Fund, London 1881

לערוך סקר מקיף על הפרובינציה של בירות, התייחסו יותר לענייני מנהל ולאדמות הסולטאן עבד אל-חמיד השני באזור, ופחות לחברה הערבית.⁴

גם יחסם של חוקרים ישראלים לבית שאן אינו אחיד. מאמרם החשוב של גדעון ביגר ורינת בן-נון, המיוחד כולו לבית שאן,⁵ עוסק בעיקר בתמורות הפיזיות ובהתרחבות השטח הבנוי של העיר. גם ספרו של דב ניר עוסק בעיקר בגאוגרפיה ורק בחלקו בעיר עצמה, עם דגש על תפקידם של שבטי הבדווים ומנהיגיהם באזור ופחות על אוכלוסיית העיר עצמה.⁶ חיבורים אחרים עוסקים בהיסטוריה של היישוב היהודי בעמק ובזכרונות, כגון זה של אריאל רנן,⁷ שבת שאן נמצאת בו בשולי הסיפור וכתוצר לוואי לנושא העיקרי, שהוא היישוב היהודי.

גם בספרות המחקר הערבית ההתייחסות להיסטוריה של העיר מעטה מאוד. רוב החוקרים הפלסטינים התמקדו בחקר הסכסוך הפוליטי-צבאי בארץ ופחות בחקר החברה הערבית. גם באנציקלופדיה הפלסטינית של מוסטפא אל-דבאע' אין כמעט התייחסות למבנה החברתי של ביסאן (כמו לשאר יישובי הערבים הפלסטינים).⁸ מעניין שדבאע', שהקדיש פרק חשוב מחייו לכתיבת האנציקלופדיה, לא כתב על תושבי הארץ והעדיף להתמקד בארכאולוגיה, בגאוגרפיה ובהיסטוריה רחוקה, אך לא בתקופת המנדט הבריטי. בארכיון העירוני של עיריית ביסאן המנדטורית לא שרד דבר; כנראה הוא נפגע במלחמה. בארכיונים עשירים בערים אחרות בארץ, כגון חיפה וירושלים, יש פרוטוקולים וחומרים מגוונים שתומתם רבה להבנת המבנה החברתי בתקופות שונות, ועל כך יעידו חיבוריהם של ההיסטוריונים משה מעוז ותמיר גורן.⁹ גם הארכיון של בית המשפט השרעי נפגע במלחמה, ולא שרד ממנו דבר. אין יודעים כיצד נפגע בית המשפט, כשם שאין יודעים מה קרה לארכיון העירוני, אולי הם נפגעו במלחמה או אחריה. על חשיבות הפנקסים של בתי הדין השרעים יעידו המחקרים של אמנון כהן, מחמוד יזבק ומוסטפא עבאסי שעסקו בהיסטוריה החברתית של ירושלים, חיפה ושכם.¹⁰

- 4 מוחמד בהג'ת ומוחמד תמימי, וילאית בירות, אלקסס אל-ג'נובי וילאית בירות, החלק הדרומי], דאר לחד ח'אטר, בירות 1987, עמ' 394.
- 5 גדעון ביגר ורינת בן-נון, 'בית שאן המחודשת בסוף התקופה העות'מאנית ובתקופת השלטון הבריטי', אופקים בגיאוגרפיה, 63 (2005), עמ' 127-132.
- 6 דב ניר, איזור בית שאן: חבל ארץ בגבול המדבר, דפוס המרכז, תל אביב 1966.
- 7 אריאל רנן, מזכרונות בית שאן, מועצה אזורית עמק בית שאן, קבוצת חמדיה, חמדיה 1995.
- 8 מוסטפא דבאע', בלאדונא פלסטין [ארצנו פלסטין], כרך 6, חלק 2, דאר אלטליעה, בירות 1965, עמ' 476-488.
- 9 משה מעוז, המנהיגות הפלסטינית בגדה המערבית, רשפים, תל אביב 1985; תמיר גורן, שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2008.
- 10 אמנון כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1993; מחמוד יזבק, ההגירה הערבית לחיפה בין השנים 1933-1948, המרכז הערבי יהודי באוניברסיטת חיפה, חיפה 1986; מוסטפא עבאסי, תאריח' אל טוקאן פי סנג'ק נאבלוס פי אלקרנין 19-18 [תולדות משפחת טוקאן במחוז נאבלוס במאות ה'18-19], אלמשרק, שפרעם 1991.

נוסף על המקורות הללו שימשו מפות, תצלומי אוויר ושלוש העיתונים החשובים בערבית בתקופת המנדט – אל־כרמל, פלסטין ואל־דפאע. השנתון הבריטי *Palestine Blue Book* מכיל מידע על שמות ראשי הערים, חברי העיריות, הפקידים הבכירים ודרגותיהם, התקציבים העירוניים ועוד. מקור זה חיוני להבנת התמורות בעילית המקומית, שכן הנהגת העירייה ואיוש המשרות הבכירות שיקפו את המאבקים ואת התחרות בין המנהיגים ובין ראשי המשפחות השונות. בדוחות מושל מחוז הצפון הבריטי מהשנתיים האחרונות לשלטון המנדט יש מידע על המצב הביטחוני והחברתי בערים הצפוניות. גם דוחות שירות הידיעות של 'ההגנה' על כפרי הנפה תרמו מידע. אף שהדוחות התייחסו לצד הביטחוני ונכתבו מנקודת המבט של אנשי ש"י, הם מספקים לנו זווית ראייה אחרת. כמעט כל תושבי בית שאן הערבית הפכו לפליטים בירדן, ולפיכך לא היתה אפשרות לערוך עמם ראיונות; דבר זה יכול היה לתרום להבנת הממד החברתי. המלאכה עוד לא תמה.

בית שאן בשלהי התקופה העות'מאנית

הידיעות על בית שאן מהמאה ה־19 מעטות; רובן נמסרו בידי נוסעים אירופים. מתיאוריהם מצטיירת תמונה של כפר שהתגוררו בו כמה מאות תושבים, ובמרוצת השנים גדל לכדי עיירה בינונית ומבוססת. החוקר הנרי בייקר טריסטראם, שביקר בארץ בשנים 1863-1864, ציין ביומנו כי בית שאן היתה כפר קטן לא מפותח במיוחד, שבתיו נבנו מאבני בזלת שחורות ורוב תושביו היו מהגרים והיו נתונים ללחצים ולהתקפות מצד שכניהם הבדווים.¹¹ גם הנוסע הצרפתי ויקטור גרן, שביקר בארץ פעמים מספר, תיאר בשנת 1875 את היישוב כבנוי על גבעה במרכז אתר העיר הקדומה ובו מצודה. גרן העריך שמספר תושביו 300 נפש. אחדים מבתי היישוב והמסגד היו הרוסים חלקית.¹² בסקר מטעם הקרן לחקירת ארץ ישראל שערכו קונדר וקיצ'נר בשנים 1872-1878 בית שאן מוזכרת כיישוב קטן שאוכלוסייה מוסלמית מתגוררת בו בבתי אבן. ביישוב היה מרכז שלטוני (סראיא), שהמושל העות'מאני של האזור התגורר בו.¹³ מפת הסקר מלמדת על העיר וסביבתה. במפה מוזכרים שמות של מעיינות ששימשו את תושבי העיר. בין השאר מוזכרים מעיינות עין אל־תחתא (המעין התחתון), עין אל־מיתה (המעין המת), עין אום פרס (עין אום סוס), עין אל־סודה (המעין השחור), עין אום עאמוד (מעין עמוד) ועין אל־נוח'ילה (מעין הדקל). כן היו אזורים מסביב לעיר שנקראו 'בצה': בצת אל־מנדיס, בצת אל־דיוואן, בצת חיט אל־שיד ועוד. קרוב לוודאי שהשם 'בצה' מצביע על אזורים ביצתיים עונתיים, כפי שאפשר ללמוד גם מסימני המפה.¹⁴

11 טריסטראם, מסע בארץ ישראל, עמ' 375.

12 גרן, תיאור גיאוגרפי היסטורי וארכיאולוגי, עמ' 189.

13 Conder and Kitchener, *The Survey of Western Palestine*, p. 83

14 Palestine Exploration Fund, sheet 9, 1878, אוסף המפות של ספריית מכללת תל חי, מפה מס' 17592.

הבעיה העיקרית של תושבי היישוב היתה היעדר הביטחון. בית שאן היתה סמוך לשבטי הבדווים החזקים של עבר הירדן, ושבטים אלה שאפו לנדוד מערבה לארץ ישראל, בחיפוש מרעה ומים לעדריהם. מצב עניינים זה החל להשתנות לקראת סוף המאה ה-19, שאז נרשמו מקצת אדמות עמק בית שאן כאדמות ג'פתליק, כלומר אדמות פרטיות של הסולטאן. הרישום נעשה לאחר בדיקה מקיפה שערכה ועדה ממשלתית עות'מאנית בשנת 1870 בשאלת עיבוד האדמות, הבעלות עליהן ותשלום המסים. הוועדה המליצה, בין השאר, להעביר את האדמות שלדעתה היו מוזנחות, לבעלות המדינה. מאוחר יותר הן הועברו לבעלות הסולטאן עבד אל-חמיד השני, וזה החל להשקיע בהן ולפתחן.¹⁵ אדמות המדינה ברחבי האימפריה נחשבו אדמות מירי, דהיינו אדמות האמיר העומד בראש המדינה, ובמקרה שלנו הסולטאן עצמו. עובדה זו והגברת אכיפת הסדר והביטחון גם בצד השני של הירדן הביאו לתחילת התמורות הכלכליות בעמק. בית שאן נבחרה לשמש מרכז מנהלי של העמק, נתמנה מושל עות'מאני, והשלטונות החלו להשקיע בתשתיות בדרכים ובשיקום תעלות המים בקצב מהיר.¹⁶

בשנת 1895 כתב המהנדס הגרמני גוטליב שומאכר כי בבית שאן עתידה להיות תנופת פיתוח חסרת תקדים. העיר גדלה במהירות ובאופן מתוכנן, הדרכים רוצפו, הרחוב הראשי היה מטופח ומוצל, ולאורכו ניטעו עצים. כן נבנו שוק ומבנים, וח'אן שימש את הסוחרים ואת שיירותיהם. שומאכר ציין עוד כי השלטונות תכננו לבנות עשרות מחסנים לתבואה, לשפר את תנאי הרפואה ביישוב ולהילחם בקדחת.¹⁷ כנראה לא כל התכניות יצאו מן הכוח לפועל אלא רק מקצתן, אולם המלחמה בקדחת נחלה הצלחות לא מבוטלות. דב ניר ונתן שור הוסיפו כי בית שאן ידעה בשני העשורים האחרונים של השלטון העות'מאני שינוי מהפכני וכי המרכז החדש של העיר נבנה בצורה גאומטרית: הרחובות נפגשו בזווית ישרה, בדרך שמזכירה את התכנית של העיר באר שבע, שגם היא התפתחה באותן שנים.¹⁸ במרכז העיר היה בית הממשלה (הסראיא), ששימש גם מנהלת אדמות הסולטאן.¹⁹

בשנת 1908 ביקר בארץ הקולונל הבריטי פרנסיס מונסיל, קרוב לוודאי שלמטרות איסוף מודיעין, ובתיאור התוואי של הרכבת מחיפה לדרעא ציין כי ביסאן היא כפר גדול

15 זוהיר גנאים, **לוא עכא פי עהד אלתינומאת אלעות'מאניה 1864-1918** [מחוז עכו בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1864-1918], מואסת אלדראסאת אלפלסטיניה, בירות 1999, עמ' 311-313; אריה ביתן, **תמורות ישוביות בגליל התחתון המזרחי 1800-1978**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1982, עמ' 69-67.

16 ניר, **איזור בית שאן**, עמ' 116-117; דבאע', **בלאדונא פלסטין**, כרך 6, חלק 2, עמ' 476. מקרב מושלי העיר בלט נורי ביי אשר מייחסים לו את מרבית מעשי הבנייה והפיתוח. ראו גם: נתן שור, 'בית שאן בספרות הנוסעים של המאה הי"ט', **קתדרה**, 59 (1991), עמ' 178.

17 Gottlieb Schumacher, 'Reports from Galilee', *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, 27, 2 (1895), p. 114

18 על בנייתה ותכנונה של באר שבע ראו: עארף אלעארף, **באר אלסבע וקבאילהא** [באר שבע ושבטיה], מכתבת מדבולי, קהיר 1999, עמ' 31-33.

19 ניר, **איזור בית שאן**, עמ' 118; שור (לעיל הערה 16), עמ' 180.

שנמצא כ-1.5 ק"מ ממזרח לתחנה, כי היישוב ממוקם ליד מעיינות וכי הוא מקום מושבו של המודיר, המושל העות'מאני.²⁰

בהג'ת ותמימי תיארו את העיר בביקורם האמור בשנת 1916. לדבריהם, ביסאן היתה ה'קסבה' של האזור, והיו בה 600 ח'אנים, בתים, מהם 20-25 בתים של נוצרים ו-15 בתים של יהודים.²¹

לתנופה חדשה בהתפתחותה תרמה בנייתה של מסילת רכבת העמק בשנת 1905, שחיברה בין חיפה ובין דרעא. בבית שאן נבנתה תחנה גדולה יחסית.²² חיבור העיר עם חיפה, שהפכה למרכז המסחר והכלכלה של צפון הארץ, האיץ מאוד את התפתחותה. בית שאן הפכה מרכז חשוב לסחר בדגנים, בכותנה ובבעלי חיים, והחקלאות בעמק התפתחה לחקלאות מודרנית שמרבית תוצרתה יועדה לשיווק ולא לצריכה המקומית בלבד, כבעבר. רבים משבטי הבדווים שנאלצו לעבור לחיי קבע בשל גורמים שונים, ובעיקר לחץ השלטונות והקושי להמשיך בחיי הנדודים בעקבות התחזקות היישוב הכפרי, השתלבו במעגל הייצור החקלאי, ואף החלו בניקוז ובייבוש שטחים ביצתיים.²³

בית שאן בימי המנדט הבריטי

העיר ואוכלוסיה

לאחר כיבוש הארץ בידי הבריטים בשנת 1918 ולאחר קביעת הגבולות עם סוריה ועם ירדן הפכה בית שאן למרכז נפה, נפת ביסאן. שטח הנפה היה 395 קמ"ר, והיו בה 48 יישובים כפריים, ובכלל זה שבטי בדווים, ואוכלוסייתה גדלה במהרה.²⁴ הנפה גבלה בנפת טבריה בצפון, בנפות נצרת וג'נין במערב ובדרום מערב, ובאזור בקעת הירדן מדרום.

בעיר היו כמה שכונות. בצפון ובצפון מערב נבנתה שכונת אל-ח'ראיב (החורבות) בין שני התלים תל א-חוסן (המצודה) ותל אל-ג'סר (הגשר) לאורך הכביש המחבר את העיר עם תחנת הרכבת. במזרח ובצפון מזרח ולאורך הכביש הממשיך צפונית נבנתה שכונת אל-חלבי, על שם הקבר הקדוש של שיח' חלבי שבתוכה, ובמערב נבנו שכונות אל-ג'דידה (החדשה) בשטח שנקרא אדמות אל-מורתפע, דהיינו השטח הגבוה. השכונה נודעה גם

War Office, 'Reconnaissance of Syria from the Coast Eastwards', prepared for the General Staff (A-1281), Part II, 1908, National Archives (hereafter: NA), WO 33/956. p. 42

21 בהג'ת ותמימי, *וילאית ביירות*, עמ' 394.

22 על רכבת העמק ראו: דוד תירוש, *רכבת העמק*, החברה להגנת הטבע, תל אביב 1988; James Nicholson, *The Hejaz Railway*, Stacey International Publishing, London 2005.

23 ביגר ובן-נון (לעיל הערה 5), עמ' 129-128.

24 *Palestine Blue Book*, 1938, NA, CO 821/13, pp. 330-332

25 Palestine, Beisan & Jenin S.D Topocadastral Surveys 1924-1930, Revised 1943, Sheet 19-21, 1:20:000, אוסף המפות של ספריית מכללת תל חי, מס' 17470.

בשם ארד אל-מפרק אל-ג'דיד (אזור הצומת החדש). בשוליה הוקמו משרדי הממשל הבריטי ותחנת המשטרה.²⁵ רוב תושביה היו מהגרים נוצרים שהשתקעו בעיר המתפתחת; רובם באו מערי הגליל ומכפרי, בעיקר מאזור נצרת; אחדים אף מחיפה.

ביגר ובן-נון ציינו כי בשנת 1945 היה שטחה של בית שאן 663 דונם, מהם 101 דונם בבעלות ציבורית. העיר נפרסה על דרך שהובילה מגשר שיח' חוסיין לכיוון עפולה וחיפה, היו בה שטחים פתוחים רבים וגן ציבורי בגודל 17 דונם. הבריטים ריכזו בעיר מוסדות שלטון: בית משפט אזורי, משרדי דואר, משטרה, בית משפט שרעי. לקראת סוף שלטון המנדט היו בעיר כ-300 פקידים במוסדות השונים.²⁶ עיון בתצלומי האוויר מחזק את דבריהם של ביגר ובן-נון. אפשר להבחין בהם בהיקף הבנייה ובשטחים הפתוחים, נוסף על הכבישים הישירים לעומת המקובל בערים הערביות העתיקות.²⁷

במפה שסרטטו הבריטים בפברואר 1943 רואים תעלות מים ששימשו להובלת מים לשדות בתוך העיר ומחוץ לה. גודלו שם ירקות, תמרים, הדורים ועוד. עם התעלות האלה נמנו קנאת אל-ג'דידה (התעלה החדשה) וקנאת אל-מלחה אל-ג'דידה (התעלה המלוחה החדשה).²⁸ תעלות אלה החליפו כנראה את התעלות שצוינו במפת הסקר של הבריטים קונדר וקיצי'נר משנת 1878: תעלת הווקף, ותעלת אל-תינה.²⁹

במפקד הבריטי שנערך בארץ ישראל בשנת 1922 היתה אוכלוסיית העיר 1,941 נפש: 1,687 מוסלמים, 213 נוצרים, 41 יהודים. במפקד משנת 1931 עלה מספר התושבים ל-3,101: 2,699 מוסלמים, 297 נוצרים, 16 דרוזים, 88 יהודים ושומרונים אחד.³⁰ ב-1945 היה מספר תושבי העיר בית שאן 5,180, מהם 4,730 מוסלמים, 430 נוצרים ו-20 'אחרים', ככל הנראה יהודים.³¹ בדצמבר 1946 היה מספר תושבי גפת בית שאן 24,890: 16,660 מוסלמים, 7,590 יהודים, 680 נוצרים ו-20 אחרים. לקראת סיום המנדט, ערב מלחמת 1948, היתה האוכלוסייה של בית שאן כ-6,000 תושבים.³² הנתונים מראים כי האוכלוסייה גדלה כמעט ב-300 אחוז בימי המנדט. עוד אנו למדים כי העיר היתה מעורבת. הרוב המכריע של תושביה היו ערבים, מוסלמים ונוצרים, ולצדם חיו יהודים.

26 ביגר ובן-נון (לעיל הערה 5), עמ' 131.

27 תצלומי אוויר של העיר בית שאן, שנים 1937, 1939. ראו את אוסף מפות המכללה האקדמית תל חי, חדר מפות, ספריית מכללת תל חי.

28 Palestine, Beisan & Jenin S.D Topocadastral Surveys, 1924-1930, Revised 1943 (לעיל הערה 25).

29 Beisan map, Sheet 9, Reprint of Palestine Exploration fund, surveyed 1878 War Office May 1917, אוסף המפות של ספריית מכללת תל חי, מס' 17593.

30 *Palestine Blue Book*, 1938, NA, CO 821/13, p. 330

31 *United Nations Special Committee on Palestine*, June 1947, p. 12; *Palestine Blue Book*, 1944, NA, CO, 821/19, p. 260

32 בני מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949*, עם עובד, תל אביב 1991, עמ' 148; דבאע', *בלאדונא פלסטין*, עמ' 312.

מרבית האוכלוסייה היתה מתיישבים חדשים יחסית שהשתקעו במקום לקראת סוף המאה ה-19. בעיר לא היתה שכבת נכבדים המוכרת לנו מערים היסטוריות אחרות כמו צפת או טבריה, שהיו בה אנשי דת בכירים, ה'עולמאא', בעלי אחוזות ובעלי תפקידים מנהליים בכירים ועוד.³³ נראה שאחדים מבני מעמד זה, ובייחוד בעלי הקרקעות, השתקעו בעיר ובנו בתים בשכונות החדשות שלה. הקאדים התגוררו שם בעת שכינהו בתפקידם. בתקופת המנדט נהגה המועצה המוסלמית העליונה למנות קאדים לערים השונות לפרק זמן שנע בין שנה לחמש שנים. אנשי דת זוטרים, כגון אַמאמים, גרו בתוך קהילתם. בדוח מקיף של שירות הידיעות של 'ההגנה' על העיר וסביבתה משנת 1946 מצוין כי בבית שאן לא היו משפחות ותיקות וכי רוב תושביה התקבצו בה ממקומות שונים בארץ.³⁴ נג'יב נסאר, עורך העיתון החיפאי אל-כרמל, ציין כי האוכלוסייה המוסלמית בעיר נחלקה לשתי קבוצות: סוחרים ופלאחים.³⁵ נסאר לא נקב מספרים, אולם אין ספק שהרוב היו פלאחים כי שכבת הסוחרים הגיעה לעיר בד בבד עם תהליך הצמיחה, ומספר הסוחרים היה קטן ממספר החקלאים. האוכלוסייה המוסלמית היתה הרוב בעיר, אולם האוכלוסייה הנוצרית הלכה וגדלה ואף הוכפלה בתוך כשלושה עשורים. אל-כרמל ציין כי רוב המשפחות הנוצריות עסקו בפקידות ובמסחר וכי היו בקרבן סוחרים גדולים שעסקו בסחר בדגנים ובדלק. לאחדים מהם היו חלקות קרקע חקלאיות סמוך לעיר. לבני העדה הנוצרית נתמנה מוח'תאר נפרד. בתחילת המנדט כיהן במשרה זו תופיק אל-סעד, שכינה תקופה קצרה גם כראש עיר.³⁶

מרבית הנוצרים בבית שאן היו בני העדה היוונית-אורתודוקסית. בשנת 1928 נחנכה הכנסייה של העדה בידי הפטריארך דאמיאנוס;³⁷ אירוע זה מעיד על התבססותה של העדה. העדה הנוצרית השנייה בגודלה היתה הלטינית (הקתולית), שגם לה היו כנסייה, מנזר ובית ספר. ביגר ובן-נון ציינו שרוב הנוצרים בבית שאן באו מריכוזים נוצריים בגליל, בעיקר מנצרת ומהכפרים הסמוכים לה.³⁸

האוכלוסייה היהודית גדלה מ-41 איש בשנת 1922 ל-88 בשנת 1931. נראה שמרבית יהודי העיר היו ספרדים בני העדה הכורדית.³⁹ רובם באו מטבריה והיו בני היישוב הישן.⁴⁰ היחסים בינם לבין הערבים היו טובים. דווח על מתיחות מסוימת ועל הפרות סדר אחדות

33 למשל, בשנת 1922 נתמנה השיח' מוחמד אל-נבהאני לקאדי בעיר, מאזור חיפה, ובשנת 1928 כיהן הקאדי סלים אפנדי בסיס, גם הוא לא בן העיר.

34 הערבים בעמק בית שאן, 12.3.1946, הארכיון לתולדות 'ההגנה' (להלן: את"ה), 105/245, עמ' 14.

35 אל-כרמל, 30.4.1924.

36 שם, 10.10.1926.

37 שם, 1.7.1928.

38 ביגר ובן-נון (לעיל הערה 5), עמ' 127-132.

39 'מארץ ישראל הבלתי נודעת: בית שאן', הארץ, 15.4.1932.

40 ביגר ובן-נון (לעיל הערה 5), עמ' 130.

בימי מאורעות תרפ"ט, אך לא היו מעשי אלימות של ממש או פגיעות בנפש.⁴¹ עם פרוץ השביתה והמרד הפלסטיני בשנת 1936 עזבו בני הקהילה היהודית הקטנה את העיר. לא דווח על נפגעים.

לא כל האוכלוסייה המוסלמית היתה ערבית במוצאה. בבית שאן היו כמה משפחות ממוצא כורדי. בשנת 1935 ייסדו פעילים כורדים את 'מועדון המשפחה הכורדית'. ראש המועדון היה חוסיין זאזא, חקלאי מראשי הקהילה בעיר. מטרתה העיקרית היתה לקרב את המשפחות הכורדיות זו לזו ולסייע לנזקקים שבקרבם.⁴² לא ידוע מניין באו הכורדים לבית שאן. הסוחרים שבקרבם באו מדמשק; שאר בני הקהילה באו כנראה מריכוזים שונים של כורדים בגליל. ידוע כי בגליל וגם במקומות אחרים בארץ התגוררה אוכלוסייה כורדית. אחד הרבעים הגדולים בצפת נקרא 'הרובע הכורדי', ובעמק החולה היו שני כפרי כורדים, כראד ע'נאמה וכראד בקארה - הכורדים המגדלים כבשים והכורדים המגדלים בקר.

בשנת 1928 הוחל בבניית בית ספר לבנים בסיוע התושבים.⁴³ שני בתי ספר נוספים, לבנים ולבנות, נבנו בשנת 1942. לשם בנייתם הקצו השלטונות והעירייה 90 דונם והוקמה ועדת חינוך; זו פעלה בתיאום עם העירייה.⁴⁴ גם תברואת התושבים השתפרה. בשנות העשרים נעלמה מחלת המלריה בזכות המאמצים של משרד הבריאות בעיר. הדברת המחלה אפשרה גידול במספר תושבי העיר. רבים באו מנצרת, מאזור נבלוס (שכם) ומאזורים אחרים בארץ, אפילו מדמשק. ייבוש הביצות וחפירת תעלות ניקוז בתחילת המנדט נעשו בזכות מאמציו של מושל העיר הקאימקם רפיק ביי בידון.⁴⁵ בעשור הראשון לשלטון הבריטי לא היה בעיר מעמד ביניים. מעמד זה צמח במשך השנים, והורגש בייחוד לקראת סוף המנדט. אחוז גדול מהפקידים בא מחוץ לעיר, אלא שהם התחלפו בתדירות גבוהה; העיר לא נחשבה אטרקטיבית במיוחד לפקידים.

שבטי הבדווים

בעמק בית שאן היו שלושה שבטי בדווים חשובים: שבט ערב אל-בשאתווה ששכן בצפון העיר; שבט ערב אל-סקר, ששכן מדרום לבית שאן;⁴⁶ ושבט ערב אל-ע'זאווייה, ששכן

41 עדותו של אליהו בן שאול המזרחי על מאורעות תרפ"ט, 22.9.1929, הארכיון הציוני המרכזי, L59 /155 1929.

42 Family Kurd Society, 1.1.1935, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), Kurd Society-Beisan/ M25/25/5000.

43 אל-כרמל, 19.8.1928.

44 פלסטין, 24.3.1942. ועדת החינוך כללה מנהל בית הספר מוחמד סעיד חלבוני, אחמד אבו עלי, השיח' אמין אלמסרי, עבד אל-ראוף נאג'י ואבראהים סאבא.

45 אל-כרמל, 10.5.1924.

46 Beisan map, Sheet 9, Reprint of Palestine Exploration fund, surveyed 1878 War Office May 1917, אוסף המפות של ספריית מכללת תל חי, מס' 17593.

ממזרח לעיר עד הגבול עם ירדן.⁴⁷ לקראת סוף השלטון העות'מאני הוערכה אוכלוסיית שבט ערב אל-סקר ב-2,500-3,000 נפש,⁴⁸ ובתקופת המחקר הוא היה השבט הדומיננטי. דוח שירות הידיעות של 'ההגנה' משנת 1946 תיאר את בני השבט כעזי רוח ובעלי משמעת חזקה בזכות ההנהגה המוצלחת של משפחת אל-עורסאן, שהיתה בקשרים טובים מאוד עם עבדאללה, אמיר עבר הירדן, ובייחוד עם השיח'ים שלהם נימר ופדיל אל-עורסאן.⁴⁹ גם שבט אל-ע'זאווייה היה שבט גדול וחשוב. משמו של השבט אנו למדים שמוצאו מעזה. בתחילת המאה ה-20 היו בשבט כ-2,000 נפש. בימי המנדט עלה המספר לכ-3,000. בראש השבט עמדו השיח'ים למשפחת זינאתי, בלט מהם השיח' מוחמד זינאתי. בדוח שירות הידיעות צוין כי מדובר במשפחה חזקה ובעלת ייחוס ועושר רב.⁵⁰ שבט ערב אל-בשאתווה נחשב לפלג משבט אל-ע'זאווייה. הוא הונהג על ידי השיח'ים למשפחת סוורקי.⁵¹

לראשי השבטים היתה השפעה לא מעטה על חיי החברה והפוליטיקה בעיר. בהג'ת ותמימי העריכו את מספר אנשי השבטים באזור לקראת סוף השלטון העות'מאני ב-6,000-7,000 נפש. הם גרסו כי בני שבטים לא היו בדווים של ממש משום שהם קיימו קשרים הדוקים עם העיר ומנהיגיהם בנו בתים בתוכה. הם מכרו את יבוליהם - דגנים ופירות ועוד - לעירונים וקנו בעיר מוצרים שנזקקו להם. המאבקים המסורתיים והיריבויות בין השבטים על אזורי המחיה פחתו, בעקבות הגדרת אזורי המחיה והקביעות בהחזקתם על ידי השבטים או בעקבות השלטת סדר בידי השלטון המרכזי בתקופת הרפורמות, במחצית השנייה של המאה ה-19.⁵² גם ניר ציין כי בתקופת המנדט התפוררה צורת החיים השבטית והשבטים עברו מנוודות לחקלאות. לדבריו, מצורת החיים המסורתית נותרו רק אוהלים מספר. מרבית הבדווים עברו לגור בבתי קבע.⁵³

מספר המתגוררים בבתי קבע בנפה גדל בתקופת המנדט בזכות שיפור השירותים הרפואיים ורמת החיים. לפי הערכות, משנת 1946 היה מספרם כ-8,000, שהם כשליש מכל תושבי הנפה. מקצתם עוד התקיימו מגידול בעלי חיים, ואחרים עסקו בחקלאות או במשרות בתפקידים זוטרים אחדים, ובכלל זה בכוחות המשטרה הבריטיים.

47 שם.

48 איריס אגמון, 'שבטי הבדווים בעמק החולה ועמק בית שאן בשלהי השלטון העות'מאני', קתדרה, 45 (1987), עמ' 92-93.

49 'הערבים בעמק בית שאן', 12.3.1946, את"ה, 105/245 ב. פרטים על השיח'ים והנכבדים של שבט בני סקר ראו: שוקרי עראף, 'בדו מרג' אבן עאמר ואלג'לילין בין אלמאדי ואלחאדר [הבדווים בעמק יזרעאל ובגליל בעבר ובהווה], מטבעת מח'ול, תרשיחא 2001, עמ' 415-417; פלסטין, 17.3.1942; שם, 11.10.1936.

50 'הערבים בעמק בית שאן', 12.3.1946, את"ה, תיק מס' 105/245 ב. סקירה על שבט ג'זאווייה ראו: עראף, שם, עמ' 434-439.

51 אליכרמל, 10.10.1926; פלסטין, 11.10.1936. עוד על שבטי הבדווים בעמק ראו בתוך: רנן, מזכרונות בית שאן, עמ' 39-50.

52 בהג'ת ותמימי, וילאית ביירות, עמ' 393-404.

53 ניר, איזור בית שאן, עמ' 125.

נוכחותם הורגשה בנפח מתחילת המנדט. יהושע פורת ציין כי במאורעות 1920, שהיו קשורים להדחתו של פייסל מלך סוריה בידי הצרפתים ולשקיעת רעיון דרום סוריה, חברו לא מעט מבני השבטים של עמק בית שאן לאלה של החוראן ותקפו יחידות צבא בריטיות באזור העמק ובאזור חמת גדר ב-24 באפריל 1920. ההתקפה נכשלה.⁵⁴ מגמה זו בקרב הבדווים השתנתה עם התבססות המנדט בארץ. בבית שאן בלטה נוכחותם, שכן העיר היתה המרכז המנהלי. הם באו אליה כדי לקבל שירותים שונים, כגון שירותי דת בבית הדין השרעי ובמסגד הגדול, שירותי בריאות ושירותי חינוך. בני הבדווים שגרו בסביבה הגיעו מדי יום ביומו ללמוד בבתי הספר של העיר, ובייחוד בבית הספר התיכון. תופעה זו של כפריים שבאו ללמוד בערים ידועה לנו מכל ערי הארץ בימי המנדט. בכמה מהכפרים היו בתי ספר עד כיתה ה-1, לרוב, וכל מי שרצה להמשיך ללמוד נדרש להגיע לעיר. מלבד זאת, הקשר הכלכלי היה הדוק, שכן העיר היתה המרכז המסחרי שהם מכרו בו את תוצרתם וקנו מצרכים.

בין פוליטיקה חיצונית לפוליטיקה פנימית

כמו במרבית ערי הפריפריה, הפעילות הפוליטית בבית שאן היתה בעלת אופי מקומי, ולא השפיעה על ההתרחשויות הארציות. העיר היתה מרוחקת, ואחוז גדול מאוכלוסייתה היה חדש יחסית ומגובש פחות מאוכלוסיית הערים הוותיקות. תושבי בית שאן הערבים נטו לרוב למחנה המזוהה עם האופוזיציה הפלסטינית, שהיתה מקורבת לבריטים וגילתה נכונות להתפשר עם התנועה הציונית, כמו תושבי נצרת וטבריה הערבים. כן בלטה השפעתם של האמיר עבדאללה מעבר הירדן ושל שבטי הבדווים המקורבים אליו. האמיר תמך באופוזיציה הפלסטינית, ויחסיו עם החוסיינים, שהובילו את הקו הנצי, היו מתוחים. יהושע פורת ציין כי לא מעטים ממנהיגי העיר והנפה, ובייחוד ראשי שבטי הבדווים, לא הזדהו עם הגופים הלאומיים הפלסטיניים והפגינו עמדה עצמאית.⁵⁵ בשנים הראשונות למנדט פעלה בבית שאן האגודה המוסלמית-נוצרית, שהיו בה נציגים של שתי האוכלוסיות, וניסתה להציג אחדות שורות ערבית, נוצרית ומוסלמית, לפני הבריטים והיהודים. סניפי האגודה פעלו במרבית הערים בארץ בייחוד בתקופת הממשל הצבאי, 1917-1920. לאחר מכן האגודה הלכה ונחלשה, מה גם שמספר הנוצרים בעיר היה קטן ממספר שכניהם המוסלמים. הפעילות הפוליטית באה לידי ביטוי בשיגור איגרות מחאה נגד שלטון המנדט והצהרת בלפור. בשנת 1922 דווח כי העיר שבתה לרגל ציון יום השנה להצהרת בלפור.⁵⁶

54 יהושע פורת, צמיחתה של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1918-1929, עם עובד, תל אביב 1976, עמ' 81.

55 שם, עמ' 176.

56 על האגודות המוסלמיות-נוצריות ראו: שם, עמ' 24-30; וכן אליכרמל, 8.11.1922.

הוכחה מוקדמת לקו הפוליטי האופוזיציוני שבית שאן היתה מזוהה עמו היתה ייסוד סניף של חזב אל-זוראע (מפלגת הזורעים). מפלגה זו היתה מקורבת לשלטונות הבריטיים, ופעילי התנועה הלאומית הפלסטינית האשימו אותה בקבלת תמיכה מהתנועה הציונית. בראש הסניף עמד השיח' עבדאללה חוסיין פיאד, שהיה ממנהיג שבט ערב אל-סקר בעיר ובסביבתה. השיח' ושבתו היו חלק מהנוף החקלאי. מקרה זה לא היה יוצא דופן. גם בעמק החולה הנהיג כאמל חוסיין, השיח' של ערב אל-ע'וארנה, את תושבי העמק, חקלאים ובדווים גם יחד. גם ברמת הגולן הנהיג האמיר פאעור את שבט ערב אל-פדל באזור ואסט. אמירים ושיח'ים בדווים נהגו מיוקרה בקרב הכפריים, ולא אחת היתה להם השפעה בערים וקשרים עם משפחות עירוניות. ב-13 באוגוסט 1924 נערכה בבית שאן אספת ייסוד של מפלגת הזורעים ונחנך המועדון שלה.⁵⁷

לאחר שפרץ מרד הסורים נגד הצרפתים בשנת 1925 גבר חששם של השלטונות שמא יחזור חוסר היציבות של שנת 1920, והם הגבירו את הסיורים של חיל הספר בעיר ובסביבתה ואת החיפושים אחרי נשק.⁵⁸ עם זאת, העיר נותרה שקטה. ההיסטוריון עארף אל-עארף, שנמנה עם מקורבי חאג' אמין אל-חוסייני, כיהן כמושל העיר בשנים 1925-1926 לאחר שקיבל חנינה מהשלטונות וחזר לארץ, ואחרי רפיק ביי ביידון, תושב עכו שכהן כמושל בשנים 1923-1924. שני מושלים אלה תרמו לרגיעה בעיר.⁵⁹

גם בימי מאורעות 1929 היתה העיר רגועה. בתקופת המרד הפלסטיני, 1936-1939, נותרה בית שאן שקטה יחסית, ומספר הנפגעים מקרב תושביה היה נמוך. בעיקר נפגעו פעילי המרד, בעקבות פעולות וחיפושים של הבריטים. בעיתון פלסטין דווח על כמה תקריות ירי בעיר. ב-10 באוקטובר 1936 נורתה אש על תחנת המשטרה המקומית, ונערכו חיפושים על ידי כוחות מתוגברים בעיר ובסביבתה ב-23 באותו חודש.⁶⁰ מוחמד חנפי וחוסין עלי, שני מנהיגי המורדים שפעלו באזור בית שאן, היו מחוץ לאזור,⁶¹ והדבר מעיד שהעיר היתה שקטה יחסית. אף על פי כן, בשל החשש מהתפתחויות לא צפויות עזבו עשרות היהודים שחיו בבית שאן את העיר בשלב מוקדם של המרד. קרוב לוודאי שלא היו בקרבם נפגעים.

בשל מקומה האסטרטגי של העיר הקפידו הבריטים על שמירת הביטחון בה ובסביבתה מתחילת המרד. נוסף על הגשרים של הרכבת מעל לירמוך ושל אל-מג'אמע עבר בקרבת העיר צינור הנפט כרכוכ-חיפה, ולא אחת הוא נפגע מידי המורדים, כגון ב-22 בספטמבר 1936. הדבר חייב את חיל הספר העבר-ירדני להגביר את הסיורים באזור. בשנת 1938 היתה

57 אל-כרמל, 20.8.1924.

58 שם, 26.8.1925.

59 שם, 3.6.1925.

60 פלסטין, 24.10.1936, 10.10.1936.

61 דבאע', בלאדונא פלסטין, עמ' 460. ראו גם: מוסטפא קבהא, סג'ל אלקאדה ואלת'ואר ואלמתטועין לתורת 1936-1939 [שמות המפקדים, המורדים והמתנדבים במרד 1936-1939], דאר אלהודא, כפר קרע 2009, עמ' 151, 174.

הסלמה ברמת האלימות בכל רחבי הארץ, ובכלל זה באזור בית שאן, וב-14 בספטמבר 1938 דווח ממקורות בריטיים על ארבעה הרוגים ממתען צד באחד הכבישים הסמוכים לעיר. בפעולות הביטחון השוטף באזור השתתפו לא אחת 'פלוגות הלילה המיוחדות' בפיקודו של וינגייט.⁶²

פרוץ מלחמת העולם השנייה הגביר את מגמת שיתוף הפעולה של הערבים עם הבריטים ואף עם היהודים, בייחוד בשל הביקוש הגובר לתוצרת חקלאית ולמוזון. העמק העשיר בתוצרתו החקלאית נהנה מפריחה כלכלית בימי המלחמה. היחסים עם השלטונות השתפרו, ולא מעט צעירים ערבים התגייסו לצבא הבריטי. ההתגייסות לצבא הבריטי הלכה והתפשטה באותם ימים, אם כי לא הפכה לתופעה כוללת או גורפת. התנדבו לצבא מכל העדות, ובקרב הערבים רובם היו מוסלמים. התופעה הזאת ידועה בעמק החולה למשל, שגם בו היה ריכוז גבוה של אוכלוסייה בדווית. כאן קרא ראש שבט ערב אל-ע'ארנה, לבני שבטו במפורש להתגייס לצבא הבריטי. בשנת 1945 הוקם בעיר מועדון ערבי פרו-בריטי (Anglo-Arab Club).⁶³ מועדון זה הוקם בידי פקידים ובני המעמד הבינוני, ומקורבים למנהל הבריטי. ביטוי לשיפור היחסים בין הערבים ליהודים באזור היה מפגש שנערך בכפר פקועה בתאריך 11 במרס 1942 של אנשי בית אלפא, תל עמל, חפציבה, ג'נין, ביסאן, מנהיגים ערבים ויהודים וראשי שבטים רבים, בנוכחות מושלי נפות בית שאן וג'נין, מפקדי המשטרה ועוד.⁶⁴

עיריית ביסאן נוסדה בתחילת המנדט. המשפחות הבולטות בעיר היו ספדי, אסעד, חלבוני, אבו עלי, תהתמוני וקרדוס. בראשית המנדט עמד תופיק אסעד בראש העיר,⁶⁵ אך בבחירות הראשונות שערכו הבריטים לשלטון המקומי בארץ בשנת 1927 נבחר מחמוד עבדאללה אפנדי ספדי לראש העיר.⁶⁶ הוא לא סיים את הקדנציה שלו. בשנת 1932 שימש מוחמד סעיד אל-חלבוני ראש עיר בפועל (acting president), ובבחירות 1934 הוא נבחר לראש העיר. באחד מדוחות 'ההגנה' צוין כי אל-חלבוני הוא בן למשפחה שמוצאה מדמשק. לאחר בואו לעיר פתח מכולת קטנה, ועם הזמן הפך לסוחר תבואות גדול. הוא צבר הון רב, רכש שטחי קרקע גדולים באזור טירת צבי והפך לאחד ממנהיגי בית שאן.⁶⁷ משנות הארבעים ואילך בלטה נוכחותם של בני משפחת אל-קרדוס בעיר. בשנת 1945 עמד עבדאללה ביי אל-קרדוס בראש העיר, בשנת 1947 – אחמד אבו עלי, וערב מלחמת העצמאות עמד בראשה הרופא ד"ר רשאד ח'טיב.⁶⁸

62 יגאל אייל, האינתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי עליידי הצבא הבריטי בארץ-ישראל, 1936-1939, משרד הביטחון, תל אביב 1998, עמ' 66, 88, 401.

63 Statement Regarding the Formation of a Society, א"מ, מ-1/4961.

64 פלסטין, 17.3.1942.

65 אל-כרמל, 6.3.1927.

66 שם, 10.4.1927, 1.5.1927.

67 'הערבים בעמק בית שאן', 12.3.1946, את"ה, 105/245 ב.

68 Palestine Blue Book, 1945, NA, CO 821/20, p. 227 Palestine Blue Book, 1934, NA, CO 821/9, p. 56

תמורות בכלכלת העיר

כלכלת בית שאן התבססה על שני ענפים עיקריים: חקלאות ומסחר. ענף החקלאות התפתח בשלהי התקופה העות'מאנית. רוב החקלאות היתה חקלאות שלחין (בהשקיה), ובכללה גידול ירקות, בננות, תמרים וירקות. שפע המעיינות והמים הפך את העיר וסביבתה לאזור פורה במיוחד. החקלאים גידלו גם חיטה ושעורה בעונת החורף, שכן כמות המשקעים בעמק התאימה לגידולים אלה.⁶⁹ בשנת 1923 גידלה נפת ביסאן 3,430 טונות חיטה, ו-1,318 טונות שעורה, ובשנת 1938 ייצרה 4,955 טונות חיטה ו-2,566 טונות שעורה, תגובה מרשימה לעומת נפות אחרות.⁷⁰ כן גידלו החקלאים דגנים מכל הסוגים, פול, עדשים, סומסום ותירס. גם ענף ההדרים התפתח מאוד, ובעיסוק בו בלטו האחים למשפחת והבי. הפרדסים שלהם היו מודל לחיקוי לשאר החקלאים, והם אף עסקו בהדרכה לפיתוח הענף.⁷¹

נג'יב נסאר דיווח כי כבר בשנים 1920-1921 נוקזו רוב הביצות בקרבת העיר בזכות מאמציו של המושל רבחי אפנדי מוראד. אולם גם לאחר המאמצים האלה נותרה באזור ביצה בשטח של 600-700 דונם. בשנת 1924 יזמו המושל רפיק ביי ביידון והרופא המחוזי אדיב אפנדי חדאד את ייבוש הביצה האחרונה. בתוך כחודשיים נחפרו שתי תעלת ניקוז ויובשה הביצה האחרונה בקרבת העיר.⁷² המושל עודד נטיעת עצי זית ותמר והורה להביא שתילי תמרים מאזור אל-עריש.⁷³

אשר לבעלות על הקרקעות ציין נסאר כי השלטונות הבריטיים היטיבו עם החקלאים הערבים בביסאן ובעמק, ואפשרו להם, לאחר ההסכם הידוע בשם ע'ור מדאורה (19 בנובמבר 1921), דהיינו שהבעלות על האדמות עברה בסבב בין האיכרים, לרכוש את אדמות הג'פתליק שעיקדו תמורת תשלום סמלי שנדרשו לפרוע בתוך 15 שנה.⁷⁴ דב ניר ציין כי השלטונות הבריטיים הכירו בזכויות הפלאחים על האדמות והעניקו לכל משפחה 150 דונם בתמורה לתשלום דמי העברת בעלות.⁷⁵

הענף הכלכלי השני בבית שאן היה המסחר. בימי המנדט הפכה העיר למרכז מסחר מקומי שסיפק שירותים לתושבי העמק באזורים הסמוכים. שלושה קווי אוטובוסים חיברו את העיר עם נצרת, עם חיפה ועם טבריה, נוסף על קו הרכבת.⁷⁶ בעיר פעלו שוק דגנים ושני שווקים לבהמות, אחד לעזים וכבשים והאחר לסוסים, חמורים ופרדות. חנויות רבות

69 אלי-כרמל, 1924.3.5.

70 *Palestine Blue Book*, 1938, NA, CO 814/2, p. 17

71 פלסטין, 1938.1.14.

72 אלי-כרמל, 1924.9.4.

73 שם, 1924.30.1.

74 אלי-כרמל, 1922.8.4, 1925.3.10, 1925.7.10.

75 ניר, איזור בית שאן, עמ' 119-120.

76 רנן, מזכרונות בית שאן, עמ' 22. חברת האוטובוסים היתה בבעלות אדם סאלם, אשר היה גם הבעלים של בית קפה.

נפתחו למסחר סיטונאי וקמעונאי ומכרו אריגים, צמר, מזון ותבואות. היו גם כמה חנויות מכולת. כל שבט בדווי היה קשור לסוחר מסוים. הסוחרים היו מוכרים לבדווים, והשיטה היתה לשלם לסוחרים בעונת הקציר; על פי רוב היו הסוחרים משעבדים את התבואה של הבדווים עד ששילמו להם.⁷⁷

בית שאן שימשה גם מרכז לסחורות מעבר אשר יובאו מסוריה ומירדן או יוצאו אליהן. מוצרי היבוא העיקריים מעבר הירדן וסוריה היו דגנים: חיטה ושעורה, עדשים ועוד. מוצרי היצוא כללו מוצרי תעשייה קלה: רהיטים, כלי בית וכלי עבודה, חומרי גלם ובנייה: סיד, מלט, מלח, סבון ועוד.

בשנת 1927 היה בביסאן משבר כלכלי חמור עד כדי כך שרבים מהתושבים חשבו למכור את אדמותיהם. החקלאות היתה במשבר, המסחר נפגע, ומקצת הסוחרים הדמשקאים שגרו בעיר התארגנו והקימו את 'אגודת התחייה הכלכלית הערבית' (ג'מעית אל-נהדה אל-אקתסאדיה אל-ערביה).⁷⁸ באותה שנה הוקם גם איגוד סוחרי ביסאן (אתחאד תוג'אר ביסאן).⁷⁹ אגודות אלה ניסו לסייע לסוחרים ולחקלאים בייעוץ לקבלת הלוואות, סיוע ממשלתי וכולי. בשנים 1927-1928 היה מיתון כלכלי בכל הארץ.

בשנות השלושים התחדשה הצמיחה הכלכלית, וזו גברה בשנות הארבעים. בשנת 1942 ביקרו בעמק בית שאן שרי החקלאות של סוריה ולבנון כדי לעמוד על התפתחות ענף החקלאות באזור. הם ביקרו גם בבית אלפא ושמעו על פיתוח זנים חדשים של ירקות.⁸⁰ בשנת 1943 דיווח מושל מחוז הגליל על עלייה בביקוש לרישיונות עסקיים בבית שאן. מרשימת הרישיונות אנו למדים כי הצמיחה הורגשה במרבית תחומי החיים.⁸¹ גם הכנסות העירייה שיקפו את הצמיחה בעיר. בשנת 1928 הן היו 1,673 לירות, בשנת 1935 עלו ל-2,850, ובשנת 1945 - 12,312.⁸² לקראת שלהי המנדט נפתח בבית שאן סניף של הבנק החקלאי שהעניק הלוואות לחקלאים הערבים.

דוח שירות הידיעות של 'ההגנה' משנת 1946 עסק גם בכלכלת העיר. נכתב בו כי העיר שימשה מרכז מסחר גדול בין עבר הירדן לארץ. אליה הגיעה התוצרת החקלאית של סביבתה הקרובה ושל צפון עבר הירדן. בדוח צוין שבעיר נבנו שני בתי מלון, כמה חדרי אכסניה, שלושה בתי קפה, שני יקבים, טחנת קמח ועוד.⁸³

77 העיר בית שאן, ב, 12.3.1946, את"ה, 105/245.

78 אליברמל, 27.7.1927, 28.8.1927, 25.9.1927.

79 שם, 9.10.1927. שלושת הסוחרים הגדולים באיגוד היו עבד אל-ג'ליל אל-מולקי, עבד באקיר וחמדי אל-חבאל.

80 פלסטין, 26.3.1942.

81 מושל מחוז הגליל למזכיר הראשי, 8.2.1943, א"מ, מ/553/Y25/43.

82 *Palestine Blue Book*, 1938, NA, CO 821/13, p. 320; *Palestine Blue Book*, 1945, NA, CO 821/20, p. 227

83 'הערבים בעמק בית שאן', 12.3.1946, את"ה, 105/245, ב.

הצמיחה הכלכלית בשנות השלושים והארבעים לוותה במפעלי בנייה, בהנחת תשתיות, כגון רחובות, גדרות מדרכות ובהקמת מבני ציבור, כגון בתי ספר וקולנוע, וחיי התרבות והפנאי התפתחו. בשנת 1942 הובא לעיר מקרן קולנוע נייד ונערך ערב הקרנת סרטים. הוקרנו בו סרטים על מלחמת העולם השנייה ועל הצבא הבריטי, אף שעסק בענייני חקלאות. בתום הקרנת הסרטים הושמעו שירים של הזמר המצרי הידוע מוחמד עבד אל-והאב. רבים מנכבדי העיר ומהמוח'תארים של הנפה נכחו באירוע.⁸⁴ גם הבנייה הפרטית שגשגה. במקום הבתים הצנועים נבנו בתי אבן בעלי שתיים עד שלוש קומות; לא מעטים מהם היו בסגנון אירופי עם גגות רעפים. גם תרבות הפנאי השתנתה; בעיר נפתחו בתי קפה, ואט-אט היא היתה למוקד משיכה לתיירות חורפית בזכות קרבתה לחמי טבריה ולחמת גדר.

סופה של ביסאן הערבית ב־1948

כמו שאר יישובי הערבים בארץ, הקימו גם תושבי ביסאן ועדה לאומית לאחר החלטת החלוקה של האו"ם מיום 29 נובמבר 1947. בראש הוועדה עמד ראש העיר, ד"ר רשאד ח'טיב. משימתה העיקרית היתה הקמת כוח מגן מקומי – 'חאמית ביסאן' (כוח המגן של בית שאן). נוסף על כך היא נדרשה לדאוג לאספקה, לשמירה על הסדר, לניהול מגעים עם גורמי חוץ ופנים, ועוד. בתחילת חודש ינואר 1948 הוקם כוח המגן, ובו עשרות מתנדבים מבני העיר. מיעוטם היו בעלי רקע של אנשי משטרה או של מתנדבים בצבא הבריטי לשעבר, ורובם היו צעירים ללא כל ניסיון או רקע צבאי. מעיון בתיקי כוח המגן השמורים בארכיון צה"ל אפשר ללמוד כי כוח זה לא היה גדול במיוחד, פחות מ־200 מתנדבים, ולרשותו עמדו 120 כלי נשק.⁸⁵ בראש הכוח עמד אחמד ג'וסי, ומקרב מפקדיה הנוספים בלט אסמאעיל ביי טהוב, לשעבר קצין משטרה בחברון. לא מצאתי מידע על ג'וסי אלא שנמנה עם בעלי הרקע הצבאי, ושם משפחתו מרמז כי מוצאו מכפר ג'וסי שבשומרון. ג'וסי דרש מכל תושבי העיר לסייע בשמירה השוטפת. באיגרת מתאריך 2 במרס 1948 הוא הפציר בתושבים להשתתף בשמירה והזהיר כי אלה שלא יעשו כן ייענשו בתשלום קנסות ויוטל עליהם תשלום נוסף בעבור מכסות הקמח והדלק שהוקצו לכל אחת ממשפחות העיר.⁸⁶ ההיענות לפנייתו של ג'וסי היתה ניכרת. רבים מצעירי העיר התנדבו לכוח המגן, ומכמה מהפניות אנו למדים כי כמה מתנדבים באו עם נשקם הפרטי.⁸⁷ עארף אל-עארף ציין כי בכוח המגן הערבי היו 75 מתנדבים ירדנים נוסף על כ־100 מקומיים שעליהם פיקד

84 פלסטין, 10.4.1942.

85 לרשימת היישובים בעמק בית שאן, מספר תושביהם ומספר כלי הנשק בכל יישוב ראו: 'צבא ההצלה', 10.2.1948, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 81/10001.

86 אחמד ג'וסי לתושבי העיר ביסאן, 2.3.1948, א"צ, 81/10001.

87 פניותיהם של אבראהים עבד אל-קאדר, מוחמד אבו עוביידה, אחמד עאשור ואחרים למפקד כוח המגן, 10.4.1948, א"צ, 82/10001.

תופיק תהתמוני, אשר היה קצין בצבא הבריטי וכן לאחת המשפחות החשובות.⁸⁸ אולם עארף טעה, המסמכים אינם מותירים ספק שאחמד ג'יוסי היה המפקד, ולא תהתמוני.⁸⁹ ב־18 במרס 1948 פנה ג'יוסי לחברי הוועדה הצבאית של הליגה הערבית העליונה שישבה בדמשק וביקש נשק ותחמושת. באיגרת ציין כי כמות הנשק שבידיו לא תספיק להדיפת מתקפה של יהודים על העיר וכי טרם החלה עונת הקציר, ולכן הם לא יתקשו לרכוש נשק בעצמם.⁹⁰

בחודש אפריל פינה הצבא הבריטי את יחידותיו מאזור בית שאן, כמו שמצפת ומטבריה, והעיר נכללה בשטח המדינה היהודית. חשיבותה נבעה ממקומה האסטרטגי. היא והגוש הערבי הגדול סביבה היו חיץ מפריד בין היישובים היהודיים של עמק יזרעאל לאלה שבאזור הכינרת וטבריה. נוסף על כך היא ישבה על אם הדרך שחיברה את הארץ עם עבר הירדן. נתנאל לורך ציין בצדק כי כיבושה יצר את הרצף הנחוץ ליישוב היהודי באזורים אלה.⁹¹ מקרי ירי והטרדה החלו בחודש פברואר 1948. דיווחים של ערבים ציינו שני ניסיונות לפחות של יהודים: ירי על תחנת המשטרה ולעבר תל א־חוסן (המצודה) שמצפון לעיר.⁹² בני מוריס ציין כי פיקוד 'ההגנה' ראה בעיר מקום אסטרטגי, ציר התקדמות של כוחות מעבר הירדן. ב־22 באפריל החליט יגאל אלון לכבוש את העיר ולגרום לתושביה לעזוב. הופעל לחץ גדול מצד יישובי היהודים בעמק בית שאן על מפקדי 'ההגנה' המקומיים 'לדחוף החוצה' את הערבים אשר חיו בעיר ובאזורים הכפריים מסביב. ב־4 במאי יצאה משלחת מאנשי היישוב באזור לתל אביב כדי לשכנע את מקבלי ההחלטות לפעול נגד ערביי בית שאן. בפגישה עם יוסף ויץ, מראשי קרן קימת לישראל, הזהירה המשלחת היהודית כי כוחות הלגיון הערבי הירדני נכנסו לעיר והחלו בבניית ביצורים. הם האיצו בוויץ ללחוץ על 'ההגנה' לפעול נגד העיר הערבית. ויץ הסכים, ובאותו לילה דיבר עם לוי אשכול (שקולניק), סגנו של בן-גוריון, וגם זה הסכים כי על 'ההגנה' לפעול.⁹³ שני המאחזים הערביים העיקריים בעיר היו תחנת המשטרה ותל א־חוסן (המצודה). מסוף חודש אפריל היתה העיר נתונה למצור של כוחות חטיבת גולני. נפילת טבריה הערבית ב־18 באפריל וכיבוש מצודת המשטרה בגשר והמחנה הצבאי הבריטי הסמוך פגע במורל של תושבי בית שאן. ב־10 במאי בלילה תקפו כוחות חטיבת גולני שני כפרים חשובים בקרבת העיר – פרוואנה ואשרפיה – ותושביהם יצאו לעבר הירדן. הכוחות החלו בפיצוץ בתי שני הכפרים. לילה לאחר מכן, ב־11 במאי, הפגינו כוחות גדוד גדעון מחטיבת גולני את העיר במרגמות והשתלטו על תל א־חוסן (המצודה).

- 88 עארף אל-עארף, נקבת פלסטין ואלפרדוס אלמפקוד [אסון פלסטין והנפקדים הנוכחים], חלק ראשון, דאר אלהודא, כפר קרע 1956, עמ' 312.
- 89 אחמד ג'יוסי לחברי הוועדה הצבאית, 18.3.1948, א"צ, 1025/922.
- 90 שם.
- 91 נתנאל לורך, קורות מלחמת העצמאות, מודן, תל אביב 1998, עמ' 185.
- 92 אלדפאע, 18.2.1948, 26.2.
- 93 מוריס, לידתה של בעיית הפליטים, עמ' 148-149.

בזמן ההתקפה ביקש אברהם יפה, מפקד גדוד גדעון, מאיש שירות הידיעות פלטיאל קוריס ליצור קשר עם ראשי העיר. קשר זה נוצר, וקוריס הודיע לראש העיר על כוונת הצד היהודי להשאיר מעבר פתוח לפיני הערבים לפני הטלת מצור.⁹⁴ בדוח מודיעיני של 'ההגנה', שהקרב על בית שאן מתואר בו, מצוין כי ראש העיר דחה תחילה את הצעת הכניעה, אולם לאחר שהתברר לו כי תל א־חוסן נכבש הוא פנה אל כומר העיר חנא נימרי שייצור קשר עם הצד היהודי ויבקש הפסקת אש. הושגה הפסקת אש זמנית, וסוכם על תחילת משא ומתן בין שני הצדדים לקראת הבוקר. למחרת, ב־12 מאי, בשעה שמונה בבוקר נפגשו נציגים של 'ההגנה' עם משלחת ערבית באמצע הדרך בין תחנת הרכבת של בית שאן לעיר. במשלחת היו ראש העיר, ד"ר רשאד ח'טיב, הקאדי, הכומר חנא נימרי, סוחרים ונכבדים אחרים שהסכימו להיכנע. 'ההגנה' ביקשה למסור לידיה את הנשק ואת הלוחמים הזרים.⁹⁵ בני מוריס כתב כי כבר ביום 11 במאי יצאו התושבים הערבים מביסאן. רובם יצאו לעבר הירדן, ומקצתם – לג'נין. באותו מעמד הכריזו ראש העיר והכומר על כניעת העיר.⁹⁶ בדוח שנשלח ממטה גולני ליגאל ידין נכתב:

משטרת בית שאן נכבשה על ידי כוחותינו, היום בשעה 14:00 הזרים ברחו העיר נכנעה [...] הועדה הלאומית של העיר קבלה את תנאי הכניעה [...] נתמנה קצין לעניינים אזרחיים, נמסרה כמות נשק ותחמשת צרפתית בעיקר, בשלב הזה נמשכים החיפושים, אנו מתבססים במשטרה ובתל אלחוסן ומקיימים את כל החסימות הפליטים ברחו בעיקר לגלבע ובעיקר הירדנה.⁹⁷

לאחר גל העזיבה הראשון והכניעה נותרו בעיר בין 1,000 ל־1,500 תושבים. על העיר הוטל עוצר. חבר מאחד מקיבוצי הסביבה נתמנה למושל צבאי, ופקחים ערבים מקומיים שעל שרוליהם סרט צהוב החלו לפעול בעיר.⁹⁸ על המצב בעיר לאחר כניעתה ועל מצבם של אותם תושבים שנשארו בבתיהם אנו למדים מדוח של איש שירות הידיעות, כנראה, שנכתב בו:

יצאנו לסיור בעיר, העיר שוממה לגמרי, יש לציין שאין רואים חנויות פרוצות. חנויות או דירות שנבדקו על ידי כוחות הביטחון שלנו ננעלו שוב והודבקה עליהם תוית צהובה מטעם מושל אזרחי הממונה על רכוש האויב, עופות [...] רבים מסתובבים באין משגיח ברחובות העיר, רבים כ"כ הכלבים בעיר אשר יכולים להוות סכנת כלבת אם לא יושמדו, הרעב גם מורגש על החתולים שראינו במקום. בעיר מסתובבים פקחים

94 יואב גלבר, קוממיות ונכבה, דביר, תל אביב 2004, עמ' 178.

95 'צורי' ל'טנא', הקרב על בית שאן, 14.5.1948, את"ה, 105/92 / ב.

96 מוריס, לידתה של בעיית הפליטים, עמ' 150.

97 גולני לידין, כיבוש בית שאן, 12.5.1948, א"צ, 1025/922.

98 בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, עם עובד, תל אביב 2009, עמ' 183-184.

ומשגיחים ערבים שמונו לכך על ידי המושל האזרחי ותפקידם לעזור מטעם התושבים שנשארו לדאוג לניקיון למים, וכו'. על שרווליהם סרט צהוב.⁹⁹

מוריס ציין כי ריכוז הערבים הגדול הזה הדאיג כמה ממפקדי 'ההגנה' המקומיים, והם ביקשו אישור ממפקדת 'ההגנה' בתל אביב לגרש את שאר התושבים. ב-14-15 במאי גורשו מרביתם לירדן; רק כ-250 איש הורשו להישאר עד 28 במאי, ואז הם נדרשו לבחור לעבור לירדן או לנצרת. מרביתם בחרו בנצרת, ומשאיות של הצבא העבירו אותם באותו יום. כך בא הקץ על העיר הערבית ביסאן, שהפכה להיות בית שאן העברית. נאפו נזאל ראיין אחדים מהפליטים וציין כי תושבי ביסאן הערבים סברו שכוחות מדינות ערב יסייעו להם מפני שעירם היתה סמוכה מאוד לגבול, אולם שום סיוע לא הוגש.¹⁰⁰ לאחר הגירוש, ובייחוד בחודשים יוני-יולי, החלו מעשי שרפה וביזה בעיר. התופעה הדאיגה את הרמטכ"ל, וזה ביקש מצבי איילון לפנות למפקד גולני באזור במכתב 'מייד' - משמעת'. במכתב צוין: 'הגיעה אלי שמועה כי בית שאן נשרפה ונחרבה, אם אמת בשמועה הודיעני מיד באיזה מסיבות קרה הדבר ובפקודת מי בוצעה הפעולה'.¹⁰¹ מפקד חטיבת גולני הודה בביצוע מעשי הרס ושרפה, אבל האשים את יחידות האויב בביצוען, כפי שאפשר ללמוד מדבריו:

חוץ ממספר בתים שנהרסו תוך כדי כיבוש העיר בית שאן לא בוצעו על יד אנשינו כל פעולות הרס, חבלה ושריפות, השריפות שהיו בעיר בוצעו על ידי יחידות אויב, כנופיות שחדרו לעיר למטרות שוד הרס, חבלה ושריפות, למרות הפגיעות הרבות שהאויב סבל מהמקוש במבואות העיר הצליחו להסתגל ולחדור פנימה.¹⁰²

סיכום ומסקנות

מסיפורה של ביסאן הערבית בעיקר בימי המנדט הבריטי (1918-1948) עולות ארבע מסקנות. המסקנה הראשונה קשורה לסיפור צמיחתה של העיר. ביסאן גבלה באזורים שישבו בהם שבטי בדווים חזקים והתאוששה במאה ה-19 לאחר מאות שנים של קיפאון. צמיחתה מראה תמורות של ממש. השוואה בין התמורות בטבריה לאלה שהיו בבית שאן מראה שבית שאן צמחה יפה ושתהליך התמורות הקיף את שתי הערים בעמק הירדן. הגידול הדמוגרפי בטבריה, העיר הוותיקה עם האוכלוסייה המבוססת, בימי המנדט, כמעט

99 גיורא אל עוץ, סקירה על הביקור בבית שאן, 19.5.1948, את"ה, 105 / 92 ב.

100 Nafez Nazzal, *The Palestinian Exodus from Galilee*, The Institute for Palestinian Studies, Beirut 1978, pp. 48-49

101 צבי איילון לגולני, 5.7.1948, א"צ, 1025/922.

102 מפקד חטיבת גולני למטכ"ל, 7.7.1948, א"צ, 1025/922.

הכפיל את אוכלוסייתה מ־6,950 בשנת 1922 ל־11,310 בשנת 1945. אוכלוסיית בית שאן גדלה פי שלושה, מ־1,941 בשנת 1922 ל־6,009 בשנת 1948.

בית שאן צמחה דמוגרפית וכלכלית בזכות שני גורמים עיקריים. האחד הוא רפורמת הקרקעות ושינוי הבעלות על הקרקעות. בעקבות רפורמת הקרקעות, שטחים נרחבים מאדמות העמק והעיר הפכו להיות אדמות פרטיות של הסולטאן עבד אל-חמיד השני. הסולטאן ביקש להשקיע בהן ולנצל את היתרונות של שפע המים והאקלים הנוח. התוצאות לא איחרו לבוא. האזור, שהיה נתון ללחצים של השבטים הבדווים ועדריהם, הפך להיות אזור חקלאי פורה עם עודף תוצרת חקלאית שיועדה ליצוא. הגורם האחר קשור לבנייתה של שלוחת רכבת העמק וחיבורה לנמל חיפה. בית שאן ישבה על צומת דרכים והיתה מחוברת עם ירדן ובמידה רבה עם סוריה. העיר משכה מהגרים מכל רחבי הגליל, מאזור השומרון ואפילו משפחות מספר מדמשק.

המסקנה השנייה קשורה לאוכלוסיית העיר. המבנה החברתי בה היה שונה מזה המוכר לנו מערים אחרות, אפילו מערים סמוכות כמו טבריה. בבית שאן לא היה מעמד הנכבדים העירוניים הטיפוסי. מרבית תושבי העיר המשיכו לעסוק בחקלאות, ומיעוטם עסק במסחר. המודל הזה לדעתי ייחודי. נכון שלא מעט מתושבי ערי הפנים עסקו בחקלאות, אולם מספרם היחסי לא היה גדול כמו זה של בית שאן.

המסקנה השלישית קשורה לפעילות הפוליטית. בעיר לא היתה פעילות פוליטית מיוחדת, והיא נשלטה בידי אנשי האופוזיציה הפלסטינית. הדבר מוסבר בעובדה שבעיר ניכרה ההשפעה הרבה של האמיר עבדאללה וחסידיו מעבר הירדן. תשומת הלב של מנהיגי העיר ניתנה בעיקר לענייניהם הפנימיים. השליטה בעירייה לא עוררה תחרות בולטת, כנראה בשל היעדרן של משפחות נכבדים מבוססות.

המסקנה הרביעית קשורה למלחמת 1948. בית שאן היתה מרוחקת ממוקדי הפעילות הלאומית, עיר שקטה יחסית, כמו שכנתה הצפונית טבריה. למרות זאת, בלי קשר להתנהגות התושבים, שחתמו על הסכם כניעה וכמה מהם הורשו להישאר בבתיהם, ואף נתמנה להם מושל יהודי, החלטת מרבית מנהיגי היישוב המקומיים והארציים היתה שלא להשאיר ריכוז ערבים גדול, שכן זה 'מפריע' לרצף היהודי בעמקי הצפון. הסכם הכניעה של בית שאן מזכיר לנו שלא תמיד כובדו הסכמים אלה, שלפיהם היו אמורים הערבים להישאר בערים. היעדרותה של ההנהגה הפלסטינית הארצית, שזנחה את התושבים לגורלם, היתה בולטת. מרבית תושבי העיר נאלצו לעזוב את בתיהם ולחפש מקלט ביישובים הירדניים, ושם רובם גרים עד היום, מלבד כמה מאות שגרים בנצרת. מהעיר הערבית המשגשגת הזו נותרו מבנים אחדים שמעידים על ימי פריחתה של העיר.